

УДК 811.161.2'42.09

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10f-91-119-127

О. Г. Ковальчук

доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Голос роздвоєної свідомості (роман М. Хвильового "Вальдшнепи")

У статті розглядається перехід М. Хвильового від соціальної до національної проблематики. Головний герой твору Дмитрій Карамазов – роздвоєна особистість. Одна грань свідомості – соціальна, інша – національна. Звідси роздвоєння. Його намагається здолати росіянка Аглая. Для життя їй не вистачає повітря свободи. Партія зрадила ідеали революції. Її ідеалами стали ідеали міщанина. У пошуках порятунку Аглая приїздить до України. Тут вона робить ставку на національне відродження. Щоб воно відбулося, з мільйонів Карамазових треба зробити Карамазенків. За її термінологією – конкістадорів, здатних убивати заради національної ідеї. Роман сповнений дискусіями. Звідси особливості кодифікації. Це не курортний, не любовний, а ідеологічний роман. Він розглядає найгостріші на той час проблеми. Перша частина твору мала великий розголос. Тому друга частина, надрукована у журналі, була знищена партійними органами.

Ключові слова: соціальне, національне, смерть, ідеологія, театральність, любов, революція, пророк.

У романі "Вальдшнепи" з неочікуваною виразністю зазвучав "голос" плоти, який достатньо артикульований у прозі М. Хвильового. Особливості його "звучання" переконливо змодельовала М. Куценко у статті "Те, що не припиняє не писатися": лаканівська призматика еротики в текстах Миколи Хвильового". Опонуючи Аллі Михайловіч, яка зауважила характерний для митця "особливий дискурс" – "модерністсько-еротичний", дослідниця натомість запропонувала власне бачення цієї проблеми: "... Хвильового не можна розглядати ані як основоположника еротичного дискурсу в тогочасній літературі, ані як його типового представника" [8, с. 72]. Аргументи М. Куценко на захист своєї позиції виважені й гарно підтверджені матеріалом.

Роман "Вальдшнепи", на перший погляд, ламає цю гарно вибудовану схему. Дмитрія Карамазова не віднесеш до когорти міщан. Герой явно знаходиться на вістрі ідеологічного пошуку. І в той же час, ідентифікований як "справжній ... самець" [13, с. 237], він втягне-

ний у могутній потік Еросу, який формує у творі потужну тематичну лінію. Чому так, звідки така неспівмірність? Відповідь, напевне, маємо шукати в особливостях задуму митця. Скориставшись головними трендами світовідчуття епохи, яка була змушена сконцентруватись на проблемах Еросу (О. Гомілко, досліджуючи 20-ті роки через призму проблематики тіла, зауважує – оскільки колективне тіло "в період НЕПу починає розчленятися", занепокоєння цим "обумовлює розгортання широкого суспільного дискурсу з проблем статі та сексу, який охопив всі інтелектуальні, наукові та мистецькі прошарки тогочасного суспільства" [2, с. 593] митець для пересічного читача виставляє виразну "ширму" курортного роману (у формулюванні М. Хвильового – "любовного роману") з густим еротичним присмаком і вже в затінку еротизованого світу (не полишаючи однак, як глибинну, тему любові) виходить на актуальні, дуже дражливі для ідеологізованого реципієнта стратегічні питання розвитку українського суспільства.

У центрі цих проблем опинилася давня – "Єдина істинно серйозна моральна проблема" [5, с. 437] – проблема убивства іншого: "чи спроможний я убивати – ось головне" – зауважив А. Камю в одній із своїх записних книжок [5, с. 437]. Право людини на вбивство собі подібного відверто заперечує одну із ключових заповідей – "Не убивай", яка йде у парі з іншою – "Люби свого ближнього, як самого себе" [М., 19:18, 19]. У російській літературі, на традицію якої спирається М. Хвильовий у романі "Вальдшнепи", тема переступу цієї заповіді пронизує все ХІХ століття, набуваючи особливої гостроти у антизаповіді – "Все дозволено". Маючи однакове звучання, в устах героїв М. Достоєвського (Родіон Раскольников та Іван Карамазов) ці слова набувають різного змісту [див. зокрема: 6, с. 376], однак головне – мотив смерті – залишається. Беручи на себе "гріх самообоготворення" [10, с. 299], адепти цієї ідеї у ХХ столітті помітно мігрують із сфери екзистенціального на широке поле соціального, де актуалізується "раціональне убивство" [4, с. 341], для чого випрацьовується "залізна" мотивація: "Я правий і тому повинен убити його ... *Я виходжу із законів світу та історії* (курсив наш – О. К.)" [5, с. 433]. Цієї ж думки дотримується і головний герой роману "Вальдшнепи": "В динаміці прогресу соціальну етику можна мислити тільки як перманентний "злочин". Я злочин беру в лапки, бо *свідоме вбивство во ім'я соціальних ідеалів ніколи не вважав за злочин* (курсив наш – О. К.)" [13, с. 211]. Однак "матриця", яка накладалась на соціальні процеси, мала бути перенесена у сферу національного і там теж ефективно працювати.

Проблема утвердження національного за зразком соціального так гостро постала не випадково. У другій половині 20-х років ХХ століття Україна економічно й культурно впевнено дрейфувала до справжньої автономізації у межах СРСР, що у перспективі віщувало рух до повної незалежності. У сфері економіки цю думку переконливо аргументував Михайло Волобуєв, який стверджував: "... економіка СРСР становить не єдине й однорідне ціле, а комплекс економічних компонентів, одним з яких є Україна. І кожен із цих компонентів може не тільки самостійно функціонувати, а й безсумнівно бути частиною світового господарства, спираючись на власний потенціал, без посередництва російської економіки" [11, с. 342].

Після цього мало прозвучати гасло про повну свободу від диктату Росії. І воно прозвучало з уст М. Хвильового. І не просто як викличне гасло ("Геть від Москви!"), а й як конституційно та історично обґрунтований заклик: "Хвиля (зауважив М. Хвильовий – О. К.) ображається, що ми назвали Україну самостійною державою. От тобі й раз. А хіба вона не самостійна? Перехрестіться, камраде, та подивіться в нашу конституцію ... Отже, ми є справді-таки незалежна держава ... І самостійна Україна не тому, що цього хочемо ми, комуністи, а тому, що *цього вимагає залізна й непоборна воля історичних законів* (курсив наш – О. К.) ..." [13, с. 590–591].

У романі "Вальдшнепи" прискіпливий огляд мобілізаційних можливостей нації робить Дмитро Карамазов. Можливо, тут забагато чорних фарб (але ж ставки які!). Говориться це на повному форсажі психіки – таке мовлення Р. Якобсон назвав "словом ... гинущим от разрыва сердца" [14, с. 409]. Свідомо привертаючи увагу до найнегативніших сторін національного характеру, Дмитрій Карамазов розділяє українську історію на дві частини. Давня (героїчна) скінчилася тоді, коли дружина Тарас Бульби, безславно випроводила "синів ... на Запорізьку Січ" [13, с. 207]. Новітня починається з того моменту, коли вона ж "пішла плодити безвольних людей" [13, с. 207], головним формотворчим фактором яких виступає пасеїстично настроєний "божок ... нації" [13, с. 221] – Тарас Шевченко, який "кастрував нашу інтелігенцію" [13, с. 221], закобзарив психіку земляків і "виховав ... тупоголового раба-просвітянина, що ім'я йому леґіон" [13, с. 221]. У результаті сформувалася нація з інертною психікою ("його нація трохи мамулувата" [13, с. 206], основу якої складають люди, "по-катеринячі" сентиментальні, сповнені "рабської психіки" [13, с. 207], зрештою – навіть дегенеративні ("дегенеративні земляки" [13, с. 207], які вміють хіба що "бунтувати "по-гайдамачому" – "безглуздо та безцільно" [13, с. 221]. Цим самим він "затримав

культурний розвиток нашої нації і не дав їй своєчасно оформитись у державну одиницю" [13, с. 222].

Така категоричність, масштаб оцінок, упевненість у своїх словах не випадкова, бо Дмитрій Карамазов позиціонує себе пророком (недарма "Структура монологу Дмитрія складається за законами риторики") [7, с. 165]: "А ти (товариш Вовчик – О. К.) думав, що я й справді звичайна людина? Ах, який ти наївний, друже! Отже, поспішай виправити свою помилку, бо Дмитрій Карамазов воістину пророк. Справжній пророк, і тільки через нього ти найдеш сенс у цьому земному житті" [13, с. 211]. Та не все так просто. Пророк – це особлива людина, яка здатна "передбачати майбутнє" [1, с. 583]. Чи належить до когорти цих людей Дмитрій Карамазов? Очевидно, ні, бо герой не може знайти стежки навіть у сучасності – не те що в далекому і непевному майбутньому. Ілюзії, які несла із собою революція, (а саме їй віддав весь свій романтичний порив натхненний юнак) не виправдали надій і, зрештою, вичерпалися. Комуністична партія "потихесеньку та полегесеньку перетворюється на звичайного собі "собірателя землі руської" і спускається, так би мовити, на тормосах до інтересів хитренького міщанина-середняка" [13, с. 262]. Повітря країни насичене задушливими міазмами, бо революція попала в "раковину з калом" [13, с. 208]. Що робити в таких умовах, як знайти "сенс у цьому земному житті" [13, с. 211].

Задекларувавши постулат віднаходження сенсу, "справжній пророк" із роздвоєною свідомістю (соціальне – національне) крім "абстрактних розмов про націю" [13, с. 209] нічого не може запропонувати. Тому його місце впевнено заступає інша постать, яка теж претендує на чільне місце – Аглая: "Дмитрій (зауважує вона – О. К.) випадково найшов собі оддушину в другорядній, на його погляд, ідеї відродження його молодой нації, і ця оддушина може спасти його. *Йому тільки потрібен добрий пастир, і такого пастиря він уже відчув у мені* (курсив наш – О. К.)" [13, с. 263]. Аглая вже пройшла шлях сумнівів і вагань. У неї нема (як у Дмитрія Карамазова) "недоношених уявлень про картину світу" [13, с. 263]. Вона (як і "тисячі Аглай у спідницях та штанях" [13, с. 245] не може "далі жити без повітря" [13, с. 245]. Надії дівчини обертаються навколо України, яка своєю боротьбою за права суверенної нації може очистити повітря і тим самим створити атмосферу, у якій можна було б дихати. Тому студентка Московської консерваторії вивчила українську мову і приїхала в Україну, щоб радикалізувати український рух. Її ідеал виявляє себе однозначно у формі найекстремальнішої – це відважний і безкомпромісний борець у відстоюванні права нації на само-

визначення, українець-конкістадор: "А тепер можна й тост придумати, – сказала Аглая після другого келиха. – Я випила, товариство, за відважних і вольових людей ... Я випила за безумство хоробрих ... Я випила за те безумство, що не знає тупиків і горить вічним огнем стремління в невідомі краї. Я випила за безумство конкістадорів" [13, с. 244].

В історії за конкістадорами закріпилася слава нещадних завойовників. Саме таким (на думку Аглаї) має стати Дмитрій Карамазов, перетворившись у свого героїчного предтечу – Кармазенка ("Ці Кармазови забули, що вони Кармазенки ..." [13, с. 263] – говорить Аглая Вовчику під час тривалої розмови "з приводу Дмитрія" [13, с. 260], у результаті якої постає жорстка й безкопромисна картина внутрішнього єства Дмитрія Карамазова і водночас не менш сувора оцінка непривабливої радянської дійсності.

Однак Дмитрій занадто складний "матеріал", щоб викувати з нього сталевого воїна, здатного вбивати заради національної ідеї – а саме цього вимагає Аглая – "мисливець, який не знає жалю" [3]: "Без усяких "але", – рішуче одрубала Аглая. – Щось одне: або це ідея, або нова примара. Вона мусить тебе також захопити, як і та, що во ім'я її ти розстрілював своїх ближніх" [13, с. 226]. Дмитрій Карамазов – людина романтичного складу, схильний до істерики. Це (як і однойменний герой Ф. Достоєвського) "імпульсивна, невірноважена натура" [3]. По-справжньому не розуміючи природу істеризованої психіки свого чоловіка, для якої (подібно до психіки істериків) властивою є "полярність почуттів" [15, с. 65], Ганна сприймає все, що відбувається, як речі чисто зовнішні – як "зміну декорацій" [13, с. 209], де основою є майже механічне чергування "сцен" [13, с. 208]: від биття головою об стінку до "батьорого й веселого" стану [13, с. 209], який опромінюють очі, що "загоряються" [13, с. 209]. Тим більше, що дії Дмитрія дуже часто нагадують сценічні імпровізації, а то й відверту кальку з певної п'єси – приміром, з комедії М. Гоголя "Ревізор": "Іди ти до всіх чортів! – скрикнув він (Кармазов – О. К.) і стукнув стільцем об підлогу" [13, с. 209]. Зовсім інша справа Аглая (вона легко відрізняє театральне від справжнього). Позірно Дмитрій готовий до героїчних звершень: він "весело подивився на майбутнє", коли в ньому "з страшною силою заговорила воля до перемоги" [13, с. 211]. Аглая, підтримуючи цю ілюзію, намагається збудити в ньому героїчну натуру, хоча й усвідомлює глибину суперечностей, які закладені у цій особистості: "Ти, Дмитрій Кармазов, любиш згадувати відвагу й волю, і ти, безперечно, відважний і маєш сильну волю. Але в той же час ти,

Дмитрій Карамазов, великий боягуз і страшенно безвольна людина" [13, с. 253]. Та зробитися "цільною й рішучою людиною" заважає не тільки це. Провину герой покладає передусім на дружину: "... саме вона й не дає йому зробитися цільною й рішучою людиною" [13, с. 207]. Однак головне все ж полягає в іншому. Конкістадор – насильник і холоднокровний убивця. У Карамазові ж сидить глибинне відчуття того, що насильна смерть іншого – це подія екстраординарна, і зробити подібну акцію психологічно не так просто: "... людину, Вовчику, дуже нелегко вбити!.." [13, с. 210]. Заважають передусім дві взаємозв'язані речі – любов до ближнього та очі людини.

Для того, щоб зважитися на вбивство, треба кардинально змінити один із базових компонентів у формулі любові: "Здається, мій однофамілець – Альоша Карамазов – ставив якимось там наголос на любов до дальніх. А я от теж думаю, що цей наголос треба перенести на ненависть до ближніх" [13, с. 224]. Однак природа ненависті не така вже й проста. За Е. Фроммом, "Люди, які сповнені всепоглинаючою силою ненависті, відчувають жаждою руйнування всього, що існує ... і в психологічному плані виявляються такими, які ненавидять не тільки своїх ворогів, а й саме життя [курсив наш – О. К.]" [9, с. 331]. Чи таким є Дмитрій Карамазов? Очевидно, ні. Він ніяк не може пересилити себе – "От хоч убий мене! – а не можу їх [ближніх – О. К.] зненавидіти справжньою ненавистю" [13, с. 224], бо "У кожного з ближніх – навіть найбільших моїх ворогів – буває ... людська усмішка й таке, знаєш (звіряється Карамазов Аглаї – О. К.), миле й гарне обличчя, наче на тебе прекрасна Богоматір дивиться. Я кажу й підкреслюю, у кожного, бо навіть у суворих і злих з природи людей я бачу цю усмішку й це обличчя" [13, с. 224–225]. Герой, переживши травматичний досвід революції та громадянської війни, в яких були і кров, і насильство, і вбивство, не може ввійти з ідеєю смерті в зону сакрального, яке випромінює Богоматір, а також лице людини (адже саме обличчя бере вирішальну участь у містерії сотворіння людини – "И создал Господь Бог человека из праха земного, и вдунул в лице его дыхание жизни, и стал человек душею живою" – Бут., 2:7) і, зрештою, очі, бо з ними пов'язане головне, для чого призначена людина – "Божественне Бачення" [12, с. 459].

Аглая, вишколена культурою: її близький світ французької літератури, епічний твір Лонгфелло, творчість М. Гоголя та Л. Толстого. Гарно вона знає таку актуальну на той час спадщину К. Маркса. Однак все це – навіть творчість геніального "поета Вілйона" [13, с. 218] – не заступає для неї головне. Аглая – людина мети. В її очах проглядає "зайчик впертості й рішучості" [13, с. 216]. Саме тому

вона відкидає сентименти і знищує аргументацію Дмитрія, наносячи головний удар по культу Богоматері. Карамазову здається, що "сама ненависть мусить носити в собі Богоматір" [13, с. 226]. Ні, впевнено заперечує Аглая – "ненависть і Богоматір є два зовсім протилежні полюси" [13, с. 226]. Якщо ж і поєднувати Богоматір і ненависть, то діалектика їх стосунків виглядає інакше: "Богоматір не може не стояти на дорозі до справжньої ненависті і, значить, до мужнього вчинку ..." [13, с. 226]. Та справа, зрештою, не в цьому. Аглая людина дії – рішучої дії. Тому будь-яке мудрствування навколо головного виглядає для неї словесним непотребом, хай і високого риторичного класу. "Софістика для шарлатанів і боягузів" [13, с. 226] її не цікавить. Істина (впевнена Аглая) простіша, тривіальніша, заземленіша – "Не Богоматір тебе турбує, а звичайна невпевненість" [13, с. 227].

Кожен з героїв лишається при своїй думці. Аглая покладає надію на перевиховання Дмитрія, віруючи, що він у неї закохався – "Закохався як у нового пастиря. Він так закохався, як може закохатись тільки нестриманий романтик" [13, с. 263]. Кохання ж Карамазова має іншу природу – тілесну – аж до параноїдальності: "Дмитрій ... почав обережно гладити Аглаїне коліно ... за кілька хвилин схопив в обійми її ноги й, тихо скрикнувши, вп'явся зубами в її м'яке тіло" [13, с. 255].

Як далі мали розвиватись події. Чи все ж перемогла концепція любові, яка спирається на ідею ("... в наш вік (зауважує Аглая – О. К.) можна кохати справжнім коханням тоді, коли це кохання підігривається полум'ям соціальної ідеї") [13, с. 264], чи соматичні пориви Дмитрія, стверджувати важко. Питання так і лишилося до цих пір відкритим, оскільки друга частина роману була знищена.

Література

1. Библиейская энциклопедия. Москва, 1991.
2. Гомілко О. Дискурс сексуальності в Росії і тоталітарне тіло // Метаморфози свободи: спадщина Бердяєва в сучасному дискурсі (до 125-річчя з дня народження М. О. Бердяєва). К., 2003.
3. Зенгва В. "Вальдшнепи" М. Хвильового та романи Ф. Достоєвського: інтертекстуальний аспект. URL: <http://www-philologi.Univer.Kharkovua/nauka/e.../zengva.Pdf>.
4. Камю А. Бунтующий человек. Москва, 1990.
5. Камю А. Творчество и свобода. Статті, ессе, записні книжки. Москва, 1990.
6. Кирпотин В. Мир Достоевского. Москва, 1983.
7. Кодак М. Микола Хвильовий як митець-психолог. Луцьк, 2008.
8. Куценко М. "Те, що не припиняє не писатися": лаканівська призма-тика еротики в текстах Миколи Хвильового. *Науковий вісник Східноєвропей-*

ського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Літературознавство. 2015. № 9.

9. Лейбин В. Словарь-справочник по психоанализу. Санкт-Петербург–Москва–Харьков–Минск, 2001.
10. Соловьев В. Сочинения: в 2х т. Москва, 1988. Т. 2.
11. Субтельний О. Україна. Історія. Київ, 1991.
12. Сузнель Анік де. Символіка людського тіла. Київ, 2003.
13. Хвильовий М. Твори: у 2 т. Київ, 1990. Т. 2.
14. Якобсон Р. Работы по поэтике. Москва, 1987.
15. Якубик А. Истерия. Москва, 1982.

References:

1. Bible Encyclopedia. Moscow, 1991.
2. Homilko O. Sexuality discourse in Russia and totalitarian body // Metamorphoses of freedom: Berdiaev's legacy in modern discourse (to the 125-th anniversary of M.O. Berdiaev's birthday). K., 2003
3. Zengva V. "Snipes" ("Valdshnepy") by M. Khvyliovyi and F. Dostoevsky's novels: intertextual aspect. URL: [http://www – philology.Univer.Kharkov ua/nauka/e/zengva.pdf](http://www-philology.Univer.Kharkov.ua/nauka/e/zengva.pdf)
4. Camus A. L'Homme revolte. Moscow, 1990.
5. Camus A. Creativity and freedom. Articles, essays, notes. Moscow, 1990.
6. Kirpotin V. The world of Dostoevsky. Moscow, 1983.
7. Kodak M. Mykola Khvyliovyi as an artist-psychologist. Lutsk, 2008.
8. Kutsenko M. "Something that can't stop being written": Lacan's light of eroticism in the texts by Mykola Khvyliovyi. Naukovi Visnyk of East-European Lesia Ukrainka National University. Philology. Literature. 2015. №9.
9. Leibyn V. Reference dictionary in psychoanalyses. Saint-Petersburg–Moscow–Kharkiv–Minsk, 2001.
10. Soloviov V. Works: in 2 volumes. Moscow, 1988, Vol. 2.
11. Subtelnyi O. Ukraine. History. Kyiv, 1991.
12. Annick de Souzenelle. The symbolism of a human body. Kyiv, 2003.
13. Khvyliovyi M. Works: in 2 volumes. Kyiv, 1990, Vol. 2.
14. Jacobson R. Works on poetics. Moscow, 1987.
15. Yakubik A. Hysteria. Moscow, 1982.

А. Г. Ковальчук

доктор филологических наук, профессор кафедры украинской литературы Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Голос раздвоенного сознания (роман М. Хвильового "Вальдшнепы")

В статье рассматривается переход М. Хвильового от социальной к национальной проблематике. Главный герой произведения Дмитрий Карамазов – личность, страдающая на раздвоенность: одна грань сознания – социальная, вторая – национальная. Отсюда раздвоение личности. Его пытается преодолеть Агая – русская по происхождению. Для жизни ей не хватает воздуха свободы. Партия

предала идеалы революции. Ее идеалами стали идеалы мещанина. В поисках спасения Аглая приезжает в Украину. Здесь она делает ставку на национальное возрождение. Чтобы это произошло, из миллионов Карамазовых нужно сформировать Карамазенков. По ее терминологии – конкистадоров, способных убивать во имя национальной идеи. Роман наполнен дискуссиями. Отсюда особенности кодификации. Это не курортный, не любовный, а идеологический роман. Первая часть произведения нашла широкий отклик в обществе. Поэтому вторая часть была уничтожена партийными органами.

Ключевые слова: социальное, национальное, смерть, идеология, театральность, любовь, революция, пророк.

O. G. Kovalchuk

Full Professor in Philology, the Chair of Ukrainian Literature,
Nizhyn Mykola Gogol State University

The voice of bifurcated consciousness (the novel by M. Khvylovy "Waldshnepy" "Woodcocks")

The article examines M Khvylovy's transition from social to national problems. The main character of the work, Dmitrij Karamazov, is a bifurcated personality. One side of his consciousness is social, another one is national. Hence it appears the split. The Russian woman Aglaya tries to overcome it. She lacks the air of freedom for her life. The party betrayed the ideals of the revolution. The ideals of the Philistine have become its ideals. In search of salvation, Aglaya comes to Ukraine. There she counts on a national revival. In order to make it happen, millions of the Karamazovs must become the Karamazenkos. According to her terminology, like the conquistadors they must be capable of killing for the sake of the national idea. The novel is full of discussions. Hence it follows the characteristic features of codification. This is not a health-resort visitors' love affair, not a love affair, but an ideological romance. It considers the most acute problems at that time. The first part of the work had a great deal of publicity. Therefore the second part of the work, printed in the magazine, was destroyed by the party organs

Key words: social, national, death, ideology, theatricality, love, revolution, prophet.